

مضامین شیعی در کتیبه‌های معماری اصفهان عصر صفوی

مهناز شایسته‌فر*

وجود کتیبه در معماری اسلامی از ویژگی‌های بارز و مهم هر بنایی است. کتیبه‌های تزئینی بناهای اسلامی که به شیوه گچ‌بری، آجرکاری، سنگ‌کاری و کاشی‌کاری اجرا شده‌اند، گاهی با کاربرد مجزا و گاه در تلفیق با یکدیگر به دست هنرمندان، نمایشی شگفت از زیبایی‌ها پدید آورده است. بنابراین هنرمند اسلامی با کنار هم قرار دادن حروف و اشکال تصویری گوناگون بسیار زیبا و با تنوع بخشیدن به آنها که هر کدام تداعیگر شکلی است، توانسته ترکیبی تازه و جذاب پدید آورد. کتیبه علاوه بر زیبایی، که در آن از وحدت خط و نقش به وجود می‌آید، وسیله‌ای است پیام‌رسان و انعکاس‌دهنده کلام خدا، سخنان اولیاء و ادعیه اسلامی. موضوع کتیبه‌ها با توجه به هر دوره متغیر است. به‌طور کلی می‌توان کتیبه‌ها را به دو نوع تقسیم کرد: کتیبه‌ها با موضوعات مذهبی و کتیبه‌هایی که اطلاعات بنا و سازنده بنا و وقف‌نامه‌ها و احکام و فرامین حاکمان را در خود دارند.

* استادیار دانشکده هنر دانشگاه تربیت مدرس و مدیر مسئول مؤسسه مطالعات هنر اسلامی

برخی از کتیبه‌های مذهبی در بردارنده مضامین صریح شیعی اند. در این کتیبه‌ها استفاده از آیات قرآنی، اسماء...، نام پیامبر (ص) و ائمه اطهار و احادیث شیعی، همانند «أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَ عَلِيٌّ بَابُهَا»، و مشخص‌ترین و مهم‌ترین آن‌ها، استفاده از نام علی (ع)، کاربرد بیشتری داشت. اصفهان، که یکی از شهرهای تاریخی ایران در دوران اسلامی است، در عهد صفویان به سبب موقعیت ویژه‌اش در معماری رونق خاصی یافت. از ویژگیهای بنیادی معماری دوره صفویه همانند گذشته توجه و تأکید بر عنصر تزئین است. کتیبه نیز یکی از شاخصه‌های تزئین در معماری است. علاوه بر این در دوره صفوی مذهب شیعه رسمیت یافت؛ از این رو بناهای اصفهان در این دوره منبع مهمی برای بررسی مضامین شیعی در معماری اسلامی ایران به‌شمار می‌روند. بناهایی همچون مسجد امام، مسجد حکیم و... مقبره بزرگانی چون امام‌زاده درب امام و مدرسه چهارباغ و مدرسه امامیه در اصفهان وجود دارند که در آنها می‌توان شکوه تزئینات معماری اسلامی را به همراه مضامین شیعی مشاهده کرد. این مقاله با هدف بررسی مضامین شیعی کتیبه‌ها در معماری شهر اصفهان تنظیم شده است و نویسنده آن به دنبال یافتن پاسخ سؤالات زیر است:

۱. کاربرد مضامین شیعی در کتیبه‌های معماری اصفهان چه جایگاهی دارد؟

۲. کتیبه‌های شیعی در بناهای اصفهان از چه مضامینی برخوردار است؟

اهداف:

۱. شناخت مضامین شیعی کتیبه‌های به‌کار رفته در معماری اصفهان عصر صفوی.

۲. شناسایی بناهای اصفهان در عصر صفویه با ویژگی کاربرد کتیبه با مضامین شیعی.

واژگان کلیدی: بناهای اصفهان، کتیبه، مضامین شیعی.

مقدمه

چنان‌که می‌دانیم مذهب تشیع متضمن حقیقتی بسیار دقیق و لطیف است. حقیقتی که محمد را فرستاده و پیام‌آور خدا و جانشینی را حق اختصاصی خانواده رسول می‌داند. از آنجایی که شریف‌ترین هنر بصری در جهان اسلامی خوشنویسی است، کتیبه‌های منقش بر در و دیوار درونی مساجد و مدارس مذهبی، شخص مؤمن را نه تنها به یاد معانی کلمات آن می‌اندازد بلکه او را متوجه صور روحانی آن و فیضان با جلال و قدرت

معنویت نام و کلام خاندان رسالت می‌کند که در کتیبه‌ها انعکاس یافته است. بدین ترتیب خوشنویس مسلمان به محیط انسان و مخصوصاً معماری جنبه اعتدال و متانت و بصیرتی عقلانی می‌بخشد و به انسان خاطرنشان می‌کند که همه چیز اثر حقیقت الهی است. خوشنویسی و کتیبه‌نگاری را با توجه به تقدسی که در تاریخ اسلام دارد با وجود تمامی تفاوت‌های سبک‌شناختی و تنوع منطقه‌ای نوشتارها، در تمامی دوره‌ها به منزله عنصری تزئینی در یکدست کردن انواع گوناگون بناها به کار گرفته‌اند. تقریباً بر سطوح تمامی بناهای اسلامی، کتیبه‌هایی با مضامین قرآنی، احادیث و ادعیه به چشم می‌خورد. در مساجد اسلامی جاهای مشخصی برای کتیبه‌ها در نظر می‌گیرند؛ مانند ورودی مسجد، مناره‌ها و ساقه گنبد، فضای داخلی محراب، محل قبله، ساقه داخلی و نقطه مرکزی گنبد. در بناهای دیگر همچون بقعه و آرامگاه نیز از کتیبه به همان سبک و سیاق مسجد استفاده کرده‌اند.

اصفهان یکی از شهرهای تاریخی ایران است که در دوره اسلامی، به ویژه در زمان حکومت صفویان، به علت موقعیت ویژه‌اش در معماری رونق خاصی یافت. از ویژگیهای بنیادی معماری دوره صفویه همچون گذشته توجه و تأکید بر عنصر تزئین است. کتیبه نیز یکی از تزئینات معماری است. علاوه بر این دوره صفوی دوره رسمیت یافتن مذهب شیعه است؛ از این رو بناهای اصفهان در این دوره منبع مهمی است برای بررسی مضامین شیعی در معماری اسلامی ایران.

در این مقاله برای بررسی کتیبه‌های شیعی بناهای تاریخی اصفهان ابتدا به طور مختصر درباره مذهب دوره صفویه بحث و سپس با شرح کوتاهی از ویژگیهای معماری صفوی کتیبه‌های شیعی ابنیه تاریخی اصفهان بررسی می‌شود.

مذهب در دوره صفویه

در آغاز قرن شانزدهم میلادی که خاندان صفوی تشیع را مذهب رسمی ایران برگزید، این مذهب رفعت یافت و نقطه عطفی در تاریخ آن پدید آمد؛ به‌طوری که به‌شدت با ایران درآمیخت و نظامهای شیعی در ایران رونق گرفت و گروه بزرگی از عالمان شیعه پایگاه استواری یافتند. شمار زیادی از عالمان سنی مذهب ایران نیز به ترکیه عثمانی و آسیای مرکزی گریختند و شمار اندکی از سنی‌مذهبان، مانند جمال‌الدین استرآبادی و غیاث‌الدین منصور شیرازی، به مذهب شیعه گرویدند. تبلیغ مذهب شیعه به عهده گروهی از علما

واگذار شد که از کانونهای علمی تشیع در دنیای تازی، به‌ویژه جبل عامل در جنوب سوریه، به ایران مهاجرت کرده بودند. پیروزی صفویان در ایران و چشم‌اندازهایی که پدید آورد موجب شد که علمای شیعه به ایران کوچ کنند. با گذشت روزگار مذهب تشیع آن‌چنان با ایران درآمیخت که هویت تشیع با خودآگاهی ایرانیان مترادف گشت.^۱

در میان نهضت‌های شیعی ایران، نهضت صفویه به سبب موقعیت مذهبی - سیاسی خاصی که کسب کرد، اهمیت دارد. پیروی از عقیده نیابت حضرت مهدی (عج) از جانب حکمرانان صفوی و تکیه بر تشیع مهم‌ترین جنبه سیاست مذهبی سلسله صفوی است. صفوی‌گرایی نیز یکی از جریان‌های سیاسی ایران بود که بر عقاید بنیادین تکیه داشت.^۲ بنابراین شاه اسماعیل اول ضمن آنکه مذهب شیعه را مذهب رسمی کشور اعلام کرد، در اواخر حکومتش از رشد و انتشار صوفیه حمایت کرد.^۳ بنابراین در این دوره در آموزش عرفانی شیعه تحولی پدید آمد که نقش مهمی داشت.^۴ بنابراین سیاست مذهبی دوره صفوی را با توجه به تحولات آن در این عصر می‌توان به سه دوره زمانی تقسیم کرد:

دوره نخست با سیاست مذهبی خاص شاه اسماعیل اول آغاز شد. شاه اسماعیل اول با برخورداری از عقاید خاص صفویان، در تقدسی که برای مقامش قائل بودند، پس از ورود به تبریز و تاج‌گذاری (۱۵۰۱م/ ۹۰۷ق) شیعه امامی را مذهب رسمی اعلام کرد. او خطبه‌ای را که به نام «دوازده امام شیعه» مشهور است در هنگام تاج‌گذاری قرائت کرد. به دستور او به اذان و اقامه عبارت «اشهد ان علیاً ولی الله» و «حی علی خیر العمل» را افزودند. شاه اسماعیل لقب «ابوالمظفر شاه اسماعیل الهادی الوالی» را برای خود برگزید و برای ابراز ارادت به خاندان نبی دستور داد تا عبارت «لا اله الا الله»، «محمد رسول الله» و «علیاً ولی الله» بر یک طرف سکه‌ها و در طرف دیگر «السلطان العادل الکامل الهادی الوالی شاه اسماعیل بهادرخان الصفوی خلدالله تعالی ملکه و سلطانه» و در حاشیه نیز نام چهارده معصوم را حک کنند.^۵ در دوره شاه اسماعیل دربار صفوی برای ساخت مراکز مذهبی، توسعه فرهنگ کتاب و پرورش متفکران مذهبی تلاش زیادی کرد.

دوره دوم، دوره اوج‌گیری مذهب است. در این دوره مذهب و روحانیون مذهبی اقتدار خاصی یافتند. این دوره هم‌زمان با سلطنت شاه طهماسب اول است. او مقامات بالا مانند نقابت را از سادات برگزید و دختر و خواهر خویش را به عقد سادات درآورد و خود نیز همسری از سادات اختیار کرد. در دوره او علمای دین بسیار مورد توجه قرار گرفتند.

البته طهماسب به تدریج روش دیگری در پیش گرفت و علمای مخالف را از کشور بیرون راند و برخی از علمای شیعه جبل عامل سوریه را به ایران فراخواند و به برخی از آنان چون عبدالعالی کرکی اختیارات ویژه‌ای داد.^۶

شاه اسماعیل دوم، که سلطنت او هم مقارن با دوره اوج قدرت مذهب است، پس از روی کار آمدنش سعی کرد مبارزات و فعالیتهای مذهبی را متعادل کند. او از کشتار اهل تسنن جلوگیری کرد، اما این کار سبب شد او را متمایل به تسنن بدانند.^۷ شاه اسماعیل دوم سعی کرد از مبالغات مذهبی بکاهد و تا حد امکان دست برخی علما را از دستگاه‌های دولتی کوتاه کرد.^۸ دستور داد که از لعن خلفا در خطبه‌ها جلوگیری کنند و از آویختن اشعار طنزآمیز در اماکن مقدس نیز بپرهیزند.

پس از شاه اسماعیل دوم برادرش به نام محمد میرزا و پس از او شاه عباس اول (۱۵۸۱- ۱۶۲۶م/ ۹۸۹-۱۰۳۸ق) به تخت نشست. شاه عباس اول در زمینه مذهب متعادل‌تر از پیشینیانش بود. او نسبت به مذاهب تعصب کمتری داشت، اما به تقویت و ترویج تشیع هم می‌پرداخت. او با پیروان سایر مذاهب با ملایمت برخورد کرد و به اقلیتهای مذهبی بسیار توجه کرد. به دستور او در مهر و فرامین رسمی عبارت «کلب آستان علی» و «کلب آستان ولایت» گنجانده شد.

دوره سوم دوره افول مذهب است و از اواسط عهد سلطنت شاه عباس اول آغاز شد. او روحانیون بسیاری را از مقامشان برکنار کرد. در این عهد، که با شاه صفی اول ادامه یافت، بی‌نظمی در دستگاه حکومت ایجاد شده و مذهب را نیز تحت تأثیر قرار داد. با این‌که شاه صفی نسبت به اقلیتهای مذهبی نظر مساعدی داشت و فرمانهایی مطابق با موازین اسلامی، مانند فرمان منع مسکرات صادر کرد، در زمینه مذهب موفقیت چندانی کسب نکرد. سلاطین بعد از او نیز در زمینه حمایت از مذهب سابقه درخشانی ندارند.

معماری عصر صفویه با تأکید بر مکتب اصفهان

هنر معماری اسلامی فراتر از تجربه زیبایی‌شناختی است. در واقع جلوه‌ای نمادین از حقیقتی والاتر است که انسان را از کثرت جهان بیرون به وحدت الهی می‌رساند و در حقیقت این‌گونه معماری، جای دادن انسان در حضور خدا از طریق قدسی کردن فضا است. در این هنر، فن و زیبایی وجوه مکمل خلاقیت هنری است و هنر از صنعتگری و کار صنعتگر از بقیه وجوه زندگی او به‌ویژه زندگی روحانی‌اش جدا نیست. آنچه در

معماری صفوی اهمیت یافت، توجه به مذهب شیعه و نوعی تصوف است که این ویژگی در کتیبه‌های بناهای متعلق به این دوره به‌وفور دیده می‌شود.

پادشاهان و هنرمندان و معماران این دوره بر ایجاد نوعی وحدت و یکپارچگی تأکید داشتند تا بدین ترتیب بتوانند وحدت الهی را تداعی کنند. این امر به ایجاد سبکی در معماری اسلامی منجر شد که به شیوه اصفهانی مشهور است و یکی از چهار شیوه معماری اسلامی ایران است. این سبک بر مبنای سادگی هر چه بیشتر در طرح‌ها و هندسه بنا استوار است تا به سادگی، که از اصول اساسی اسلام است، تداعی بخشد. از دیگر اصول این سبک یکسان بودن تناسبات در بناست که همان مساوات و برابری انسان‌ها در پیشگاه عدل الهی را تداعی می‌کند. شاهان صفوی بیش از نیم قرن به طور متناوب، از معماری حمایت کردند.

از آن‌جا که پیدایش سلسله صفویه غرور ملی شدیدی را ایجاد کرد، در آغاز درگیریهای نظامی مانع هرگونه فعالیت معماری در سطح وسیع بود. با ظهور شاه‌عباس اول عصر زرین معماری صفوی آغاز شد. این معماری گرچه درخشان‌ترین عصر معماری ایران نبود، ولی عصر اعتلای آن است.^۹ در اصفهان، که از سوی شاه‌عباس به پایتختی برگزیده شد، مساجد، کاخها، پلها، خیابانها و باغهای زیادی ساخته شد. ساخت چهارباغ نخستین طرح اجرایی او پس از به تخت نشستن بود. یک خیابان شاهانه که ارتباط منطقه مسکونی اطراف مسجد جامع و رودخانه را میسر می‌ساخت و علاوه بر آن با ساخته شدن پل الله‌وردی‌خان (در سال ۱۶۰۲م/۱۰۱۱ق) ادامه می‌یافت و به جلفای جدید ارامنه و سپس باغ پهناوری می‌رسید.^{۱۰}

توسعه اصفهان در زمان شاه‌عباس دوم با ساخت دو بنا، که نمایی است از به هم پیوستن آگاهانه فضای اندرونی و بیرونی، ادامه یافت.^{۱۱} عمارت کلاه‌فرنگی چهل‌ستون^{۱۲} یکی از آن دو بناست که در مقابل استخری طویل و مستطیل شکل قرار دارد و در زمان شاه‌عباس دوم بازسازی و مرمت شد. اثر دیگر پل خواجه^{۱۳} مربوط به سال ۱۶۵۰م/۱۰۶۰ق است، با دو ویژگی ظرافت هنری و کاربری.

در معماری صفویه، برخلاف دوره‌های نخستین معماری اسلامی، رنگ و تزیین بسیار مهم است و، چنان‌که گفته شد، بناهای بسیاری از این دوره به جا مانده که اگرچه به لحاظ ویژگیهای معماری قابل توجه نیستند، از نظر تزیین و شکل ظاهری بسیار زیبا و بی‌بدیلند.

در دوره صفویه از قلم کوفی در کاشی‌کاری بناها به وفور استفاده می‌کردند و قلم بنایی را، که همان کوفی زاویه‌دار است و از ترسیم اشکال هندسی مربع، لوزی، مستطیل و خطوط موازی و متقاطع حاصل می‌شود، در کاشی‌کاری معقلی به کار می‌بردند. در محراب مساجد، ایوانها و درون سوسنها زیر مقرنسها، ساقه گنبدها، گنبدها و سقف ابنیه متبرک به وفور مشاهده می‌شود. در اوایل این دوره از قلم کوفی و ثلث برای نگارش متون مقدس استفاده می‌کردند،^(۱) ولی برای نگارش کتیبه‌ها بیشتر از قلم تعلیق، استفاده می‌شد؛ از آن جمله می‌توان از مسجد شیخ لطف‌الله، مسجد امام، مدرسه نیم‌آورد اصفهان و ...^(۲) یاد کرد. در دوره شاه‌عباس قلم نستعلیق، آمیزه‌ای از نسخ و تعلیق، ابداع شد^(۳) و در دوره صفویه به سبب تغییر مذهب مضامین شیعی در کتیبه‌ها بیشتر است. مضمون این کتیبه‌ها اغلب دعا یا حدیث است. مضمون کتیبه‌های دعایی این دوره، که در بیشتر بناها به چشم می‌خورد، توصیف علی(ع)، امام اول شیعیان، و خطاب قرار دادن یا دعا در حق اوست. در کتیبه‌هایی که مضمون آنها حدیث است، بیشتر از احادیث پیامبر(ص)، که بر خلیفه بودن علی(ع) تأکید دارد، استفاده می‌کردند.^(۴)

کتیبه‌های بناهای اسلامی را معمولاً از آجر و کاشی و سنگ و گچ و چوب ساخته‌اند. مضمون کتیبه‌ها در برگرفته اسماء الهی، آیات و سوره‌های قرآن، نامه‌های پیامبر و ائمه، دعا، مناجات، شعارهای مذهبی، نام سفارش‌دهنده اثر، نام حاکم و یا سلطان وقت، نام سازنده اثر، نام کتیبه‌نویس، تاریخ ساخت اثر، اشعار فارسی و عربی، گفته‌های بزرگان و حکما، فرامین پادشاهان، عهدنامه و پند و اندرز را شامل می‌گردد.^(۵)

براساس آثار موجود نخستین کتیبه‌ها تا حدود قرن پنجم هجری به قلم کوفی است

(۱). از اواسط دوره تیموری تا کنون، قلم رایج برای نگارش دواوین اشعار قلم نستعلیق و برای نگارش متون مذهبی قلم نسخ و گاه ثلث بوده است، بنابراین در سخن نگارنده جای تردید است -و.

(۲). قلمی در عهد صفوی به نام قلم تعلیق مشهور است همان قلم شکسته‌تعلیق است که به اختصار تعلیق و گاه ترسل خوانده می‌شود و صورت شکسته‌ای است از قلم تعلیق اولیه. در عهد صفوی و پس از آن، قلم شکسته‌تعلیق تنها در نگارش نامه و مراسلات اداری کاربرد داشت و در هیچ دوره‌ای، به ویژه عهد صفوی، از آن برای نگارش کتیبه ابنیه استفاده نکرده‌اند. احتمالاً منظور نویسنده قلم نستعلیق بوده، زیرا برخی از کتیبه‌های بناهای یاد شده به قلم نستعلیق است -و.

(۳). قلم نستعلیق در دوره تیموری (اواخر قرن هشتم هجری) به دست میرعلی تبریزی وضع شد. از آن زمان تا عهد شاه‌عباس بیش از دویست سال فاصله زمانی وجود دارد، بنابراین سخن نگارنده درست نمی‌نماید -و.

و از این تاریخ به بعد به صورت محدود از قلمهای دیگر نیز استفاده می‌کردند. تا قرن هفتم اکثر کتیبه‌ها را به قلم کوفی می‌نوشتند و از قرن هشتم به بعد از قلم ثلث در نوشتن کتیبه‌ها بیشتر استفاده می‌کردند. در این زمان کتیبه‌های کوفی نیز همچنان متداول بود. تنوع و شیوه طراحی کتیبه‌های کوفی به گونه‌ای است که مشابه آن در خوشنویسی و کتابت وجود ندارد. از این خطوط تزئینی بیشتر در بناها استفاده می‌کردند. حتی نمونه‌هایی از طراحی حروف در این آثار وجود دارد که فقط در کتیبه بناها ساخت آنها امکان‌پذیر است. بهترین شاهد آن قلم کوفی بنایی است که با کتیبه‌نویسی بناها آغاز شد و تکامل یافت. کتیبه‌ها در هر بنایی علاوه بر تزئین دو کاربرد دیگر نیز دارند:

نخست آنکه استفاده از خوشنویسی در معماری به منظور تزئین، عامل همسان کردن گونه‌های مختلف بناهای اسلامی است. تقریباً تمامی بناهای اسلامی کتیبه‌هایی با مضامین قرآن، دعا و حدیث بر سطوح بیرونی و اندرونی خود دارند. محلهای مشخصی هم برای قرارگیری متن مورد نظر تعیین می‌شد. مثلاً برای بیرون بنا مناره‌ها، سردرها، و پایه گنبدها و برای قسمتهای درونی محراب، قبله و پایه داخلی گنبد. گاهی نیز با تکرار کلمات منفرد طرح یا الگویی را بر سطوح درونی دیوارها می‌نوشتند. این کلمات را که اکثراً برگرفته از آیات قرآنی بودند به قلم کوفی بنایی می‌نوشتند.^{۱۶}

دیگر این که به جز ویژگی تزئین، کتیبه‌ها در بردارنده معانی و مفاهیمی هستند که شرایط اجتماعی، مذهبی و فرهنگی زمان خود را بازگو می‌کنند، و از سوی دیگر نمایانگر خلاقیت‌های هنرمندان و آشکارکننده خلوص معنوی آنها است.

مضامین شیعی در کتیبه‌های بناهای اصفهان

موضوع کتیبه‌ها با توجه به دوره‌های مختلف معماری اسلامی متغیر است. به‌طور کلی کتیبه‌ها را می‌توان به دو نوع کتیبه با موضوع مذهبی و کتیبه‌ای که اطلاعات بنا را در خود دارد، تقسیم کرد. اما کتیبه‌های شیعی عبارات و مفاهیمی را در بر می‌گیرند که به طور مستقیم یا غیر مستقیم یادآور رکنی از ارکان شیعه‌اند. از این رو کتیبه‌های شیعی عمدتاً در برگرفته نامهای علی(ع) و دیگر امامان شیعه، مضمون ولایت، احادیث و آیاتی درباره امامان و دعایی در حق ایشان است. بنابراین با توجه به این مضامین در ادامه به بررسی نمونه‌هایی از کتیبه‌های بناهای اصفهان می‌پردازیم.

گونه‌ای از کتیبه‌های شیعی کتیبه‌هایی است که مضمون آنها نام علی(ع) در مقام امام

شیعیان و ولی امت مسلمانان پس از پیامبر است. در این گونه کتیبه‌ها نام و یا القاب او را به اشکال گوناگون ترکیب کرده‌اند و یا با تکرار از آن نقشی ساخته‌اند. گاه نام علی (ع) را به تنهایی و گاه با نامهای خداوند و پیامبر ترکیب کرده‌اند. مثلاً در کتیبه کاشی‌کاری مسجد جامع اصفهان، نام علی (ع) را چهار بار تکرار کرده‌اند تا در وسط به شکل زنجیره‌ای مربع شکل درآید. این شکل نشانه تمامیت و کمال است و شاید این نوع ترکیب‌بندی نشان‌دهنده مرتبه والا و کمال یافته او باشد (تصویر ۱).

در نمونه دیگری در مسجد حکیم اصفهان در یکی از طاق‌نماهای غربی نام «علی» را در میان کلماتی چون «احمد»، «محمد» و ... آورده‌اند (تصویر ۲). در بالا و پایین این مربع به ترتیب از بالا به پایین با خط بنایی معقلی یک‌رگی، با کاشی سیاه بر زمینه آجر عبارتهای «الملک‌الله» و «الحمد‌الله» کار کرده‌اند و در چهار گوشه طبل با خط بنایی معقلی یک‌رگی با کاشی سیاه بر زمینه آجر برای ستایش و حمد خداوند کلمات «احد» و «صمد» را نوشته‌اند و در دو گوشه دیگر نامهای «محمد» و «علی». قرار دادن نامهای پیامبر و علی (ع) در کنار نامهای خداوند نشانه اعتقاد شیعیان به پیوند معنوی میان امام علی و خداوند است و بر این نکته تأکید دارد که کسی که به ولایت علی (ع) اعتقاد داشته باشد، به محبت و عشق خداوند دست می‌یابد. در کتیبه دیگری از همین مسجد نام امام علی (ع) را در میان عباراتی چون «لا اله الا الله»، «یا الله» و «یا محمد» قرار داده‌اند (تصویر ۳).

در محراب شبستان زیر گنبد این مسجد نیز سوسنهایی وجود دارد که در سوسن وسط با خط مثلث به رنگ زرد بر زمینه آبی لاجوردی عبارت «یا امیرالمومنین علی» را نوشته‌اند (تصویر ۴). این مضمون، که مرز اعتقادی میان شیعه و سنی است، در نزد شیعیان اشاره و گواهی مستقیم است بر ولایت و جانشینی حضرت علی پس از پیامبر. اما اعتقاد به ولایت علی (ع) از زمان حکومت صفویان به شکل دیگری نیز خود را نشان داد و آن کاربرد شهادتین شیعی است. شهادتین شیعی با اشاره به سه اصل اساسی اعتقادی در اسلام، یعنی توحید، نبوت و امامت، بیانگر این نکته است که کسی که حب الهی را باور دارد باید به دوستی پیغمبر و امام علی نیز ایمان بیاورد. نمونه‌های زیادی از این گونه کتیبه‌ها وجود دارد. در تصویر ۵ شهادتین شیعی به شکلهای هندسی چهارگوشه در جهت چرخش عقربه‌های ساعت، معنای نمادین دارد. در جهان‌بینی اسلامی، مفهوم بهشت اهمیت دارد. بر اساس نجوم اسلامی، بهشت و زمین دور دایره‌ای می‌گردند. می‌توانیم نقش مایه‌های چرخشی را که بارها در تزئینات مساجد به کار رفته‌اند، نماد چرخش بهشت تأویل کنیم.

این نقش مایه به مؤمنان یادآور می‌شود که در مورد خلقت جهان آفرینش و خالق آن بیشتر فکر کنند. همچنین امکان ارتباط این موضوع با حرکت و چرخش در سماع، که رقص سنتی صوفیان است، وجود دارد. از این گذشته شاید طراح این اثر شگفت‌انگیز، صوفی یا رهرو فرقه صوفی بوده است تا با نوشتن شهادتین شیعه در شکل چرخشی، نزدیکی معنوی میان خالق، پیامبر و علی(ع) را بیان کند. نمونه‌های دیگری از این دوره در مسجد علی‌قلی‌آقا، مدرسه نیم‌آورد، مسجد آقانور و مدرسه چهارباغ و مسجد جامع نیز وجود دارد (تصاویر ۶ و ۷ و ۸ و ۹ و ۱۰).

در نمونه مسجد جامع که در حاشیه غربی ایوان نقش بسته، عبارت «وصی رسول‌الله، امیرالمومنین» به «علی ولی‌الله» اضافه شده است تا این اعتقاد شیعیان را با ارجاع به سفارش پیامبر تأکید کند (تصویر ۱۰).

در گروه دیگری از کتیبه‌های شیعی نام علی(ع) با ستایش و مدح همراه است. مضمون این کتیبه‌ها عموماً اشعاری است درباره ولایت علی(ع)؛ یا از ویژگی‌ها و صفاتش یاد می‌کنند و یا عباراتی است بیانگر حب و دوستی به او. یک نمونه از این کتیبه‌ها، کتیبه مسجد جامع اصفهان است (تصویر ۱۱). که در آن علاوه بر نام علی(ع) در اشکال هندسی چهارگوش چنین نوشته‌اند:

زمانی که در روز قیامت، در مقابل پیشگاه عدل‌گستر و قضاوت الهی حاضر می‌شدیم
بسیار گناه کار بودیم اما به واسطه عشق علی بخشیده شدیم.

این عبارت بیان می‌کند که مسلمانان به واسطه امام علی در پیشگاه خدا بخشیده خواهند شد. نمونه دیگر کتیبه‌ای است در محراب شبستان و داخل آن به خط بنایی ساده یک رنگ به رنگ آبی لاجوردی بر زمینه زرد چنین نوشته‌اند: «فرض علی‌الخاطی و الغائبی حب علی بن ابی طالبی» که در نگارش آن غلطهای زیادی وجود دارد. محمود ماهرالنقش صحیح آن را چنین نوشته است: «فرض‌الحاضر و الغائب حب علی بن ابی طالب»^{۱۷} بدین معنا که حب و دوستی علی بن ابی طالب بر همگان واجب است و شرط نزدیکی به خدا و رسول و کامل شدن دین یک مسلمان، عشق و سرسپردگی به ولایت حضرت علی است.

در کتیبه‌هایی که از آنها یاد شد به تنهایی و با تمرکز بر نام و ستایش علی(ع) است. در حالی که در ابنیه اسلامی کتیبه‌هایی نیز وجود دارد که در آنها از نام علی(ع) به همراه

نام سایر معصومین یاد کرده‌اند. این کتیبه‌ها مشتمل بر سه گروه‌اند. گروهی که در آنها صرفاً نام امامان معصوم را به ترتیب امامتشان ذکر کرده‌اند و سلسله ولایت را پس از رسول به اهل بیت او منتسب دانسته‌اند و یادآور این اصل اعتقادی شیعیان به مؤمنانند؛ مثلاً کتیبه بالای یکی از ایوانهای مسجد جامع اصفهان (تصویر ۱۳).

گروه دیگر کتیبه‌هایی هستند که با تأکید بر همین مضمون عباراتی توصیفی را نیز به همراه دارند و در قالب یک روایت پیوسته بیان شده‌اند؛ مثلاً کتیبه محراب مسجد شیخ لطف‌الله (تصویر ۱۴) پیام اصلی این کتیبه این است که امامان، جانشینان بر حق پیامبر و معصوم از گناه هستند و دانش دینی عمیق و گسترده‌ای از اسلام دارند.

گروه سوم کتیبه‌هایی است که در آنها مقام پیامبر و اهل بیت را با دعا در حق ایشان با نوشتن صلوات گرامی داشته‌اند. صلوات گاه به صورت بسیار کلی در مورد پیامبر و خاندانش به کار رفته است و گاه با ذکر نام محمد و برخی دیگر از معصومین آن را خاص کرده است. مثلاً کتیبه‌هایی که مضمون آنها صلوات بر آل عباس است؛ یعنی پیامبر، فاطمه (س)، علی (ع)، امام حسن و امام حسین (ع) که به صلوات پنج‌تن معروف است. نمونه این گونه صلوات در مسجد جامع اصفهان و مسجد امام است (تصاویر ۱۵ و ۱۶).

گونه دیگر، صلوات چهارده معصوم است که در آن از نام پیامبر و امامان یاد کرده‌اند؛ مانند کتیبه بالای ورودی بقعه امامزاده جعفر (تصویر ۱۷). در این صلوات نام هر یک از معصومین با صفتی همراه است و علی (ع) با ویژگی «مرتضی» خوانده شده است.

نمونه‌ای از صلوات رایج را نیز در گنبد مدرسه چهارباغ می‌توان دید (تصویر ۱۸). این کتیبه در جایی قرار دارد که برای همه قابل مشاهده است. کتیبه دیگری از همین نوع با اندک تفاوت محتوایی بر روی یکی از دیوارهای همین مدرسه وجود دارد (تصویر ۱۹). در این کتیبه عبارت «اللهم صل علی محمد النبی و علی ذریته و علی اهل بیتی» با خط بنایی در یک مربع نقش بسته است. جایگاه امام علی (ع) را در میان مسلمانان به انحاء دیگر نیز در کتیبه‌ها نشان داده‌اند و آن نگارش حدیثها است؛ به‌ویژه حدیثی با این مضمون: «أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَ عَلِيٌّ بَابُهَا»، که به وفور در بناهای اسلامی دیده می‌شود و نمونه آن کتیبه‌ای است در مدرسه نیم‌آورد (تصویر ۲۰). در این کتیبه، حدیث فوق را به خط بنایی و در داخل یک مربع نوشته‌اند و اطراف آن را با مربعها و لوزیهای کوچک تزئین کرده‌اند. این حدیث متضمن این حقیقت است که دانش امام علی (ع) به قدری است که نخستین منبع دانش خداوندی است. نمونه این حدیث در مسجد جامع وجود دارد (تصویر ۲۱).

دعای «نادعلی» نیز یکی از دعا‌های معروف شیعیان است و در این دعا خواننده با ذکر صفات و خواندن نام‌های علی (ع) او را سوگند می‌دهد و از او طلب یاری می‌کند. نمونه آن متن کتیبه درهای چوبین مقبره ابراهیم میرزا است (تصویر ۲۲). این کتیبه که به خط کوفی تزئینی و مثلث نوشته شده در موزه اتکینز نگهداری می‌شود.

نتیجه

از دوره صفوی کتیبه‌های شیعی بسیاری بر روی بناهای باشکوه تاریخی به جا مانده است. رسمیت یافتن مذهب شیعه و به تبع آن رواج فرهنگ شیعی که در احترام به امامان نمود یافته است، یکی از محکم‌ترین دلایل برای وجود شمار فراوان کتیبه‌های شیعی در این دوره است. در فرهنگ شیعه احترام به معصومین و نثار صلوات بر آنها سبب شد تا بنیان‌آیند مذهبی شمار فراوانی از این کتیبه‌ها را سفارش دهند. این موضوع مختص شیعه است زیرا فرهنگ شیعه فرهنگی سرشار از روحانیت و عواطف مذهبی است. در انتخاب مضامین کتیبه‌ها عواملی چون اعتقاد و ارادت شیعیان به علی (ع) و سایر معصومین، وجود حکومت شیعی در دوره صفوی و فضای آزاد مذهبی نقش مهمی دارد. در این میان از نقش و اهمیت علمای تشیع نباید غافل شد، مثلاً شاه‌عباس در مصاحبتش با علمایی چون شیخ بهایی از دانش این روحانی در انتخاب کتیبه‌های مناسب برای اماکن مذهبی بهره فراوان برد.

توسل جستن به اهل بیت پیام اصلی کتیبه‌های شیعی است. حکام و علمای صفوی برای تجلیل و بیان دانش اهل بیت همت نهادند. آنها با دعوت علمای شیعه از خارج کشور و توجه به گسترش مذهب تشیع با استفاده از هنرهای چون معماری و نگارگری، در ترویج فرهنگ شیعی نقش مهمی ایفا کردند. محتوای کتیبه‌های شیعی که در این مقاله بررسی شد، گواه این سخن است.

پی‌نوشتها

1. Erika Glassen, "Schah Ismā'il I und die Theologen Seiner Zeit" *Der Islam*, P. 261.

2. Nasr, *sufi Essays*, p. 117.

۳. مهناز شایسته‌فر، عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه‌نگاری تیموریان و صفویان، ص ۴۵.

۴. درباره این عرفان نک:

S.H.Nasr, "The school of Isfahan" and "Sadr al din shirazi" in: M.M Sharif(ed), *A History of Muslim Philosophy*, Vol II, Wiesbaden, 1966.

۵. اسکندریک ترکمان، تاریخ عالم‌آرای عباسی، ص ۲۱۳.

۶. جهت آگاهی از زندگی عبدالعالی کرکی عامل و چگونگی آمدنش به ایران و بیرون راندن علما نک: محمدباقر

خوانساری، *روضات الجنان فی احوال العلماء و السادات*، ج ۴، قم، ۱۳۰۴، ص ۳۶۰.

۷. اسکندریک ترکمان، همان، ص ۲۸.

۸. همان، ص ۲۱۴.

۹. آرتور اپهام پوپ، معماری ایران، ص ۲۰۶.

۱۰. باربارا برند، هنر اسلامی، ص ۱۵۲.

۱۱. توسعه بنای شهرها در دوره صفویه باعث شد در دوره کوتاهی شهرهای ایران بتواند با شهرهای استانبول و دهلی که پایتخت دیگر کشورهای اسلامی بودند، به رقابت بپردازد. همان، ص ۱۵۵.

۱۲. باغ چهل ستون از جمله باغهای وسیعی است که در دوره سلطنت شاه عباس اول در اصفهان احداث شد؛ ولی بیشتر ساختمانها و تالارهای بزرگ و کوچک آن از آثار دوره سلطنت شاه عباس دوم، هفتمین پادشاه از سلسله صفوی، است که محل ورود عام و کاخ پذیرایی رسمی پادشاه بوده است. باغ وسیع چهل ستون را که در وسط آن عمارتی به شکل کلاه فرنگی با اطاقهای کوچک در اطراف آن وجود دارد، شاه عباس اول طراحی کرده است. سپس با شروع سلطنت شاه عباس دوم عمارت مزبور را توسعه دادند و تالارها و ایوانهایی بر آن افزودند. اکنون جای تردید نیست که بگوئیم تالار هجده ستون، تالار آینه، تزئینات، آینه‌کاری و مجالس نقاشی تالار پادشاهی چهل ستون، به استثنای دو تابلوی معروف به جنگ چالدران و کرنال که از الحاقات بعد از دوره صفویه بوده، از دوره شاه عباس دوم است.

۱۳. پل خواجو با ۲۴ طاق قوسی شامل دو پیاده‌روی طاق‌دار در دو سمت یک مسیر مرکزی جهت عبور و مرور اسبها و وسایل نقلیه چرخ‌دار است و در وسط آن یک عمارت هشت ضلعی قرار دارد. همان، ص ۱۵۵.

۱۴. مهناز شایسته‌فر، همان، ص ۱۶۴-۱۹۵.

۱۵. همو، «جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی»، در: *فصلنامه مدرس*، ص ۵.

۱۶. همو، عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه نگاری تیموریان و صفویان، ص ۹.

۱۷. محمود ماهرالنقش، معماری مسجد حکیم، ص ۸۵.

کتاب‌نامه

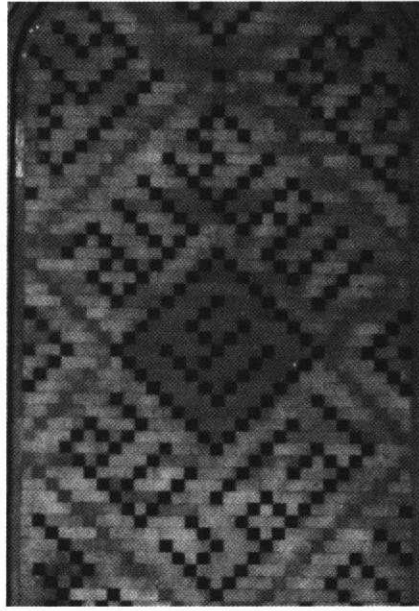
- اسکندریگ ترکمان. *تاریخ عالم‌آرای عباسی*، به کوشش ایرج افشار، تهران، امیرکبیر، ۱۳۳۵.
- برند، باربارا. *هنر اسلامی*، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۳.
- پوپ، آرتور ایهام. *معماری ایران*، ترجمه غلامحسین صدری افشار، ارومیه، انتشارات انزلی، ۱۳۶۶.
- شایسته‌فر، مهناز. *عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه‌نگاری تیموریان و صفویان*، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۴.
- _____ . «جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی» در: *فصلنامه مدرس*، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۰.
- ماهرالنقش، محمود. *معماری مسجد حکیم*، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۷۶.

Glassen, Erika, "Schah Ismā'il I und die Theologen Seiner Zeit" *Der Islam*, XLVII, 1971-72 .

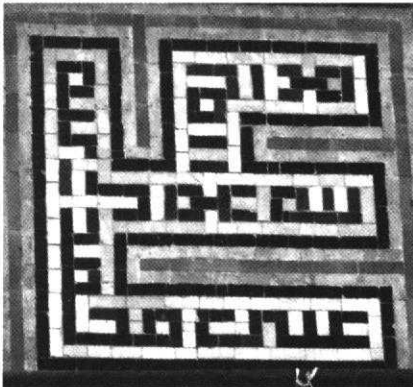
Nasr, *sufi Essays*, London, George Allen and Unwin Ltd, 1972.

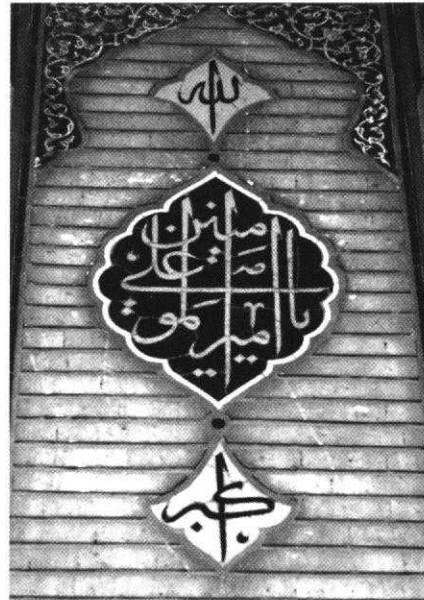
تصویر ۱. تکرار علی چهار بار، مسجد جامع

تصویر ۲. کلمه علی، مسجد حکیم

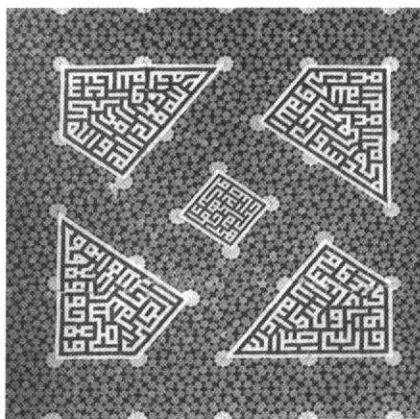
تصویر ۳. علی، یا الله، محمد، مسجد حکیم

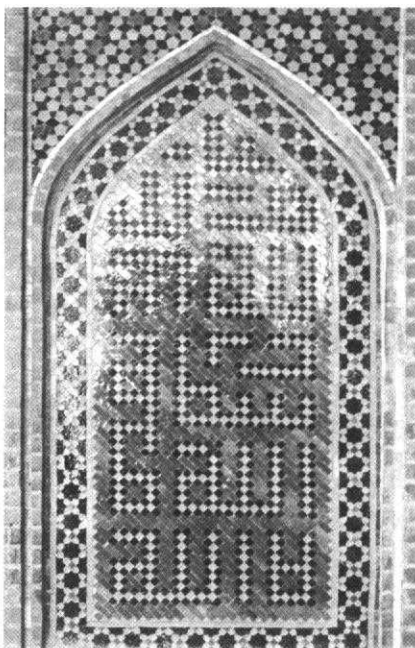
تصویر ۴. یا امیرالمومنین، مسجد حکیم

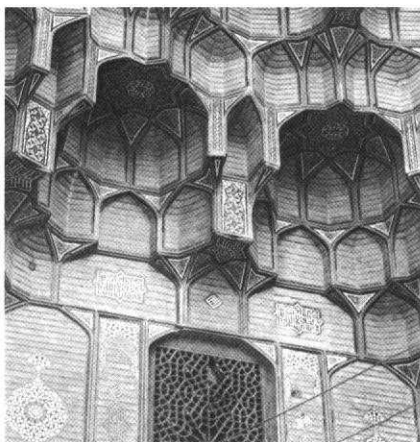
تصویر ۶. شهادتین، مسجد آقا قلی

تصویر ۵. شهادتین و تسبیحات اربعه، مدرسه نیم‌آورد

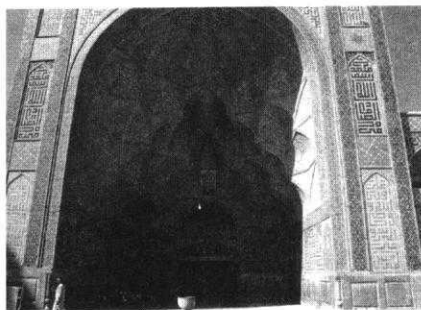
تصویر ۸. شهادتین، مسجد آقا نور

تصویر ۷. شهادتین، مدرسه نیم‌آورد

تصویر ۹. شهادتین، مدرسه چهار باغ

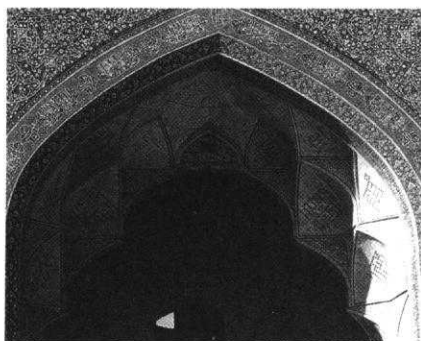
تصویر ۱۰. شهادتین، مسجد جامع

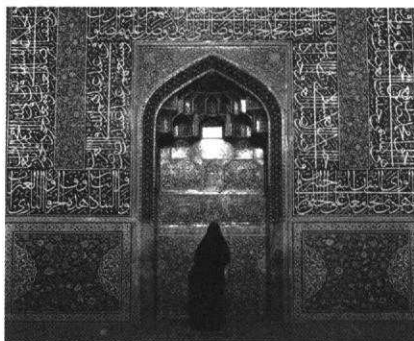
▲ تصویر ۱۱. در ستایش امام علی، مسجد جامع

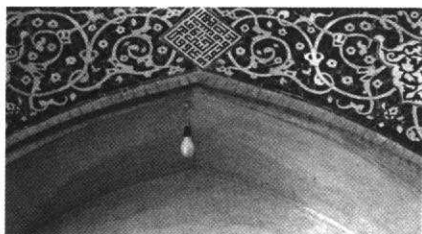
► تصویر ۱۲. سفارش به حب علی، مسجد حکیم

تصویر ۱۳. صلوٰات چهارده معصوم، حدیث،
مسجد جامع

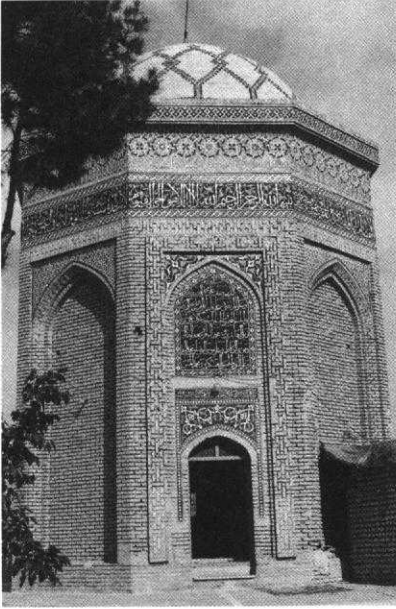
تصویر ۱۴. ستایش چهارده معصوم، مسجد
شیخ لطف‌الله

تصویر ۱۵. صلوٰات، مسجد جامع

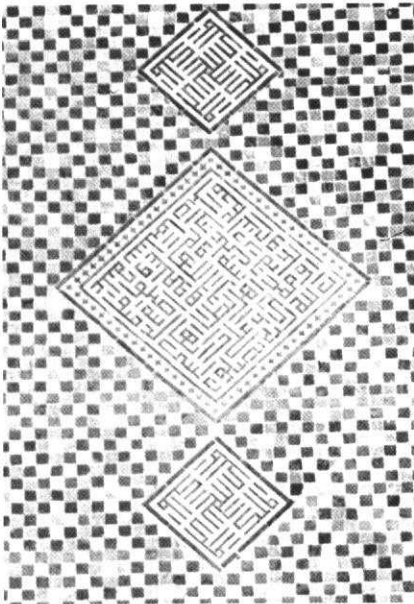
تصویر ۱۶. صلوٰات، مسجد امام

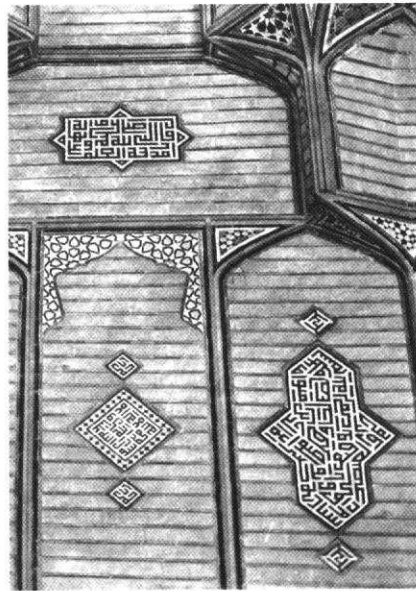
تصویر ۱۷. صلات چهارده معصوم، بقعه امامزاده جعفر

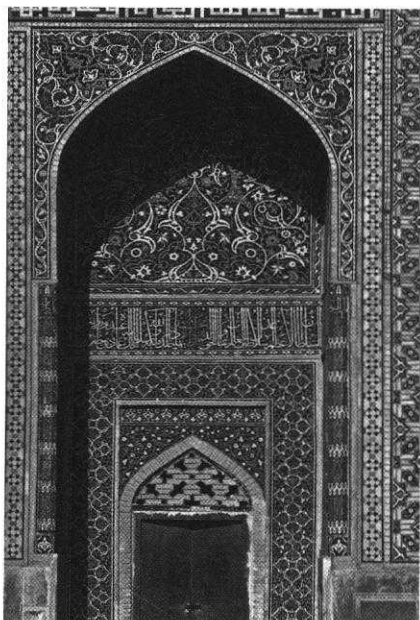
تصویر ۱۸. صلات، مدرسه چهارباغ

تصویر ۱۹. صلات، مدرسه چهارباغ

تصویر ۲۰. حدیث، مدرسه نیم‌آورد

تصویر ۲۱. حدیث، مسجد جامع

تصویر ۲۲. دعا، مقبره ابراهیم میرزا